

Šipková, Milena

K původu pojmenování z tematického okruhu zemědělské terminologie

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1995, vol. 44, iss. A43, pp. [97]-103

ISBN 80-210-1192-0

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101005>

Access Date: 18. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MILENA ŠIPKOVÁ

K PŮVODU POJMENOVÁNÍ Z TEMATICKÉHO OKRUHU ZEMĚDĚLSKÉ TERMINOLOGIE

1. Dosavadní nářeční výzkum lexika z okruhu zemědělské terminologie ukázal, že její jádro je většinou starobylé, *domáciho*, tj. slovanského původu. (Za slova *domáciho* původu považujeme slova, která se rekonstruují pro praslovanské období, tedy slova praslovanská, třebaže některá z nich byla do praslovantštiny přejata.) Svědčí o tom paralely v jiných slovanských jazycích, včetně nářečí, a také výsledky etymologických bádání.

Ke starobylé slovní zásobě slovanského původu patří zejména některé názvy:

- budov a zařízení: *statek, dvůr, výměnek, sýpka, krmník, humno, mlat, kůlna, stáj, kurník, hřad, sklep*;
- příslušníků selského stavu a zemědělských pracovníků: *sedlák (selka), hospodář (hospodyně), čeled' (čeledín), chasa (chasník), oráč, pacholek, děvečka, služka, podruh*;
- chovných a domácích zvířat: *kůň, kobyla, hřibě, kráva, vůl, býk, tele, jalovice, koza (kozel), svině, sele, ovce, pes, slepice, kura, kvočna, kohout, kuře, husa (houser), kachna (kačer), lička (ličák), holub*;
- zemědělských plodin a produktů: *jetel, žito, pšenice, ječmen, seno*;
- elementárních pracovních činností a technologií: *orat, sekát (sěct), kosit, žít, krmit, kydat, stoh, úhor*;
- starých zemědělských nástrojů: *cep, srp, rádlo, kosa, hrábě, motyka, měch, bič, vůz* aj.

Některé z takových starobylých názvů jsou rozšířeny po celém území českého národního jazyka jako *j e d i n é* pojmenování pro danou reálii, často ovšem v různých variantách hláskových, morfologických nebo slovotvorných. Takových výrazů je však poměrně málo, např. *selka (sedlka, sedlička), kohout (kokot, kokeš, kukeš), vejce (vajce, vajco, vajíčko), vemeno (vemano, výmeno, vymeno, výmě), hrábě (hrabě, hrábře, hrable, hrábky, hrabičky), kosiště (kosiště, kosisko, kosísko) 'násada na kosu', jařina (jař, jaří, jaro, jeř, jeřina) 'jarní obilí', zadina (zadinek, zadnina, zadek, zadeněk, zaděnek, zadyněk, zadněk, pozadek, pozad) 'odpadové obilí při mlácení', strniště (strniště, strnisko, strnisko, strmis-*

ko, strno, strn), ohlávka (ohlava, ohlav, vohlavec, náhlavec), plaz (splaz, spluz) 'vodicí součást pluhu upevněná na slupici' aj.

V mnoha případech existuje k celouzemně rozšířenému označení navíc – jako pojmenování dubletní – nějaký teritoriálně omezený název jiný, ekvivalentní. Někdy jde pouze o výrazy vyskytující se v mikroareálech, jindy zaujímá dubletní lexém rozsáhlejší území, např. *kačer*, v jv. Čechách také *ličák*, na jz. Moravě rovněž *šmák*, na Žďársku též *kachák*; *žně plt.* (*žňa plt., žniva plt., žnivo*), jen na sev. Českobudějovicku též regionalismus *děla plt.*; *slupice* (s četnými hláskovými a slovtvornými variantami) 'svislý nosník pluhu', na Písecku též *stáva*; *výměnkář* (včetně dalších variant odvozených od základů *výmin-* / *výměn-*), v jedné lokalitě na Chodsku však také *výmluvník*, doložený i z Těšínska a Jablunkovska; *pavuz* (*pavúza, paúza, paúza, pouza, pabuz*, *pavuz, pavúz, paúz, paúz, pouz, palúz, pavuzda, pabuzda*) 'silný kmen, který se podélně pokládá a upevňuje na vysoko naloženou fůru sena nebo obilí', ale na okrajích území českého národního jazyka též *žerd'* (Chodsko, záp. Plzeňsko) a *přípona* (Těšínsko).

Nejčastějším případem je existence několika různých regionálních pojmenování: např. na celém území Čech a na převážné části Moravy se říká *slepice* (*slépka, slepka, slípka*), ve Slezsku a v přilehlé části Valašska však *kura* (viz L. Čižmarová, 1994); v Čechách a zčásti na Moravě se pro označení části stodoly s trémovou nebo rovnou udusanou podlahou, která byla určena k mlácení obilí, užívá výrazu *mlat* (*mlatevěň, mlatevně*), ve Slezsku a v přilehlé části Valašska, na sev. Moravě a v přilehlé části vých. Čech pak výrazu *humno* (*húno*); na Valašsku s výběžkem na Kopanice a v jv. polovině slez. nář. se užívá výrazu *zboží*, na zbývajícím území označení *obilí* (*obilí, obilé, obelí, oblí, obělí*); pro vých. polovinu Moravy a celé Slezsko s výjimkou Těšínska a Jablunkovska je charakteristickým nář. označením pro pšenici výraz *žito*, na ostatním území bylo zapísáno pojmenování *pšenice* (*pšence*); v Čechách a na záp. polovině Moravy se pro žito užívá výrazu *žito* (*žíto*), na vých. polovině Moravy a ve Slezsku je běžné pojmenování *rež* (*rež, ríž*), v jv. části slez. nář. vytváří malý areál lexém *obilí*; v Čechách kromě vč. okraje je pro rozporku 'dřevěná součást vah' běžné pojmenování *rozporka*, na ostatním území je rozšířen výraz *brdce* (*brdečko*); v oblasti českých nář. v užším smyslu, v přechodném pásu nář. čes.–mor. a na jz. Moravě se řezance 'drobně řezaná píce' říká *řezanka* (*řezaňka*), na ostatním území je rozšířen ekvivalent *sečka* (*sekání, sekanina, sekajina; sekajna*); pro pojmenování plotu je v jz. Čechách typický výraz *hradba*, z ostatního území je doložen lexém *plot*; v Čechách, na většině Moravy a v záp. polovině slez. nář. se užívá výrazu *dobytek*, v jv. polovině slez. nář., na sev. a vých. Valašsku a v úzkém pruhu podél mor.–slov. hranice slovo *statek*, na Hlučínsku a v přech. nář. čes.–pol. se v dubletě s oběma lexémy vyskytuje navíc ekvivalent *bydlo*. Ze sloves lze do této skupiny pojmenování zařadit např. sloveso *kdákat* (*vdákat, kvákat, gdákat, kdáčet, vdáčet, kváčet, kotkodákat, kokodáčet, kotkoráčet, kot-*

K PŮVODU POJMENOVÁNÍ Z TEMATICKÉHO OKRUHU
ZEMĚDĚLSKÉ TERMINOLOGIE

kodáčet, kokodákat, kotkodákat, kokoráčet, kotkoráčet, kokodat, kotkodat), na Opavsku však bylo zaznamenáno sloveso *křičet*. Složitější jazykovězeměpisnou situaci vytváří např. rozšíření nář. ekvivalentů pro oplen 'otočná část předku vozu dosedající na šárku'. Hranice jednotlivých lexémů jsou v tomto případě mimořádně ostré, patrně proto, že nářeční pojmenování nebyla vystavena vlivu spisovného jazyka: *oplen, oplín* (jzč. a střč. nář.), *obrtel, obartel* (svč. nář., Zábřežsko, Slezsko a sev. polovina vm. nář.), *násad* (stř. Morava a již. polovina vm. nář.), *stolička* (stř. úsek čes.–mor. nář.), *klanečník* (sz. Boskovicko).

1.1. K názvům domácím (slovanským) patří také pojmenování původu onomatopoického. Jsou běžná zejména v oblasti označení zvířat, např. *ťopák / ťopka, puťák / puťka, trusák / truska* – vše 'krocán / krůta', *kachák / kachna, ličák / lička* 'kačer / kachna', *kohout, kokot, čuník, hašik, mašik, pašik*, podle Machka (Etymologický slovník jazyka českého, 1971) též *šmák*. Machek pokládá za onomatopoické i pojmenování *krocán*, kdežto Holub–Kopečný (Etymologický slovník jazyka českého, 1952) je považují za přejímku v němčiny. Etymology byly naopak zpochybněny teorie J. V. Rosy a J. Dobrovského o onomatopoickém původu názvů *krůta* a *morák / morka*.

1.2. Hláskových dublet jazyk nejednou využil k lexikálně sémantickému rozlišení, např. *dívka* x *děvka, děvečka* 'služebná'; podobně *město* x *místo*, znamenající též 'statek' (zejména v již. Čechách a na okrajích sev. Čech).

2. Vedle základního domácího (praslovanského) jádra vyskytují se v zemědělské terminologii i názvy přejaté z cizích jazyků, převážně z němčiny nebo německým prostřednictvím. (K adaptacím výrazů z oblastí zemědělské terminologie přejatých z němčiny viz S. Kloferová, 1994.) Přejímaly se především názvy novějších zemědělských strojů, nástrojů a jejich součástí, např. *rumpál, trakař, šlajf, krompáč*. Nelze tu nevidět souvislosti s názvoslovím řemeslnickým, promíšeným nejednou výrazy cizími, hlavně německými. Přejímky do jiných tematických oblastí jsou nepoměrně řidší, ale existují, např. *maštal* 'stáj i chlév', *špejchar* 'sýpka', *grunt* 'zemědělská usedlost', *fofr* 'fukar', *cajk, kšíry* 'koňský postroj', *lucerka* 'vojtěška', *erteple, grumbír, kartofel* 'brambor', *hofer* 'podruh', *fena* 'psice' aj.

Některé ze starých přejatých výrazů se již jako cizí výpůjčky necítí, zcela zdomácněly, přizpůsobily se struktuře domácího jazyka, např. *stodola* (přejato z němčiny), *kočí* 'čeledín' (z maďarštiny), *komora* 'místnost, kde se skladovalo zrno' (z latiny), *líšeň* 'vzpěra podpírající boky vozu o nápravy' (z němčiny). Některé názvy si dosud zachovávají zřetelný charakter svého původu. Jde zejména o takové výrazy, které nemají oporu ve výrazu spisovném, např. *pucmašina* 'fukar', *cígle* 'otěže', *blendy, šaledry* 'klapky na oči', *pukl* 'kozel', *majs* 'kukuřice', *erteple* 'brambor' (vše z něm.), *halbija* 'koryto' (z rumunštiny) aj.

K přejímání z cizích jazyků docházelo po celá staletí, a to hlavně vlivem kontaktů s cizojazyčným etnikem a prostředím. Nejvíce přejímek proto najdeme

v okrajových pohraničních a příhraničních teritoriích, případně v blízkosti cizojazyčných, zejména německých enkláv, např. *koplin* ‘kurník’ (na již. Moravě), *pukl* ‘kozol’ (na okrajích jzč. nár.), *voršouf* (včetně dalších obměn) ‘lopata na váti obilí’ (svč. nár.), *knytel/knytl* (Roudnicko a Rakovnicko) a *knebel* (slezská nár.) – obojí ‘kolík na utahování povřísla’; *ščudlek* ‘jetel’ (z pol. – v záp. polovině Slezska). Typickým příkladem je v tomto směru zeměpisné rozložení přejímek pojmenovávajících koryto pro prasata: vedle téměř celouzemního domácího výrazu *koryto* a východočeského označení *žlábek* se na Jablunkovsku a vých. Vsetínsku užívá výrazu *halbija* (slovo pastýřské kolonizace, přejato z rumunštiny), na již. Moravě *hrant* (z něm.), u Uherského Brodu *válovek* (z maď.).

Nečetné jsou případy, kdy je území českého národního jazyka členěno pouze na dvě části: jedna je charakterizována výrazem domácím, druhá výrazem přejatým: *měch* x *pytel* (slovo *pytel* je přejato z něm. a vyskytuje se na západ od izoglosy, která vede Moravou podél toku řeky Svitavy a Svratky, na severu podél staré zemské hranice); *ceček* (*cicek*, *cucek*, *cecík*, *cák*) x *štrych* (*střich*, *střík*, *struk*) – pojmenování *štrych* je přejato z něm. a vyskytuje se v oblasti zabírající vých. částí svč. nár., vých. polovinu Moravy (kromě její jižnějšího okraje) a záp. polovinu Slezska; (*kráva*) *přežvykuje* (včetně dalších variant, které souvisejí se slovesem *žuju*, *žvátí*) x *rumegá* (slovo pastýřské kolonizace karpatské, přejato z rumunštiny, doloženo z Jablunkovska).

V podstatě řídkým jevem je situace, kdy se výpůjčka vyskytuje (zpravidla v několika málo lokalitách) vedle celouzemně rozšířeného výrazu původu domácího: pro hrst slaměných stébel sloužící převážně k vázání slámy jsou po celém území rozšířeny různé obměny domácího lexému *povřísl*, na Doudlebsku bylo jako dubletní zaznamenáno slovo *pant*; na celouzemní pojmenování *oj* f. (*oje* f., *vuj* f., *vúj* f., *vúje* f., *oje* n., *óje* n., *oj* m., *vúj* m.) se ve třech lokalitách na Těšínsku navrstvuje něm. výpůjčka *dyšel*.

Z jazykovězeměpisného hlediska je zajímavá situace u slovesa *brzdit*. K celouzemnímu pojmenování něm. původu *šlajfovát* (*šlejfovát*) přistupuje zejména ve Slezsku a na Moravě východně od linie Litovel–Mikulov další přejímka z němčiny *hemovat* / *hamovat*. Označení domácího původu *brzdit* je nové (podle V. Machka bylo základové slovo *brzda* ve významu ‘brzda’ uvedeno do češtiny až v r. 1853) a užívá ho jen mladá generace.

Zajímavou historii má východomoravské označení pro hospodáře / hospodyně *gazda* / *gazdina*. Jde o výpůjčku z maďarštiny, tam však byla přejata ze slovanšského kolektiva *gospoda*. (Podobným způsobem byl z maďarštiny do češtiny zpětně přejat např. výraz *gatě*).

Jen v ojedinělých případech slouží přejatý výraz jako pojmenování jediné a dosahuje celouzemního rozšíření, např. *líšeň* (*lišeň*, *lišňa*, *lišně*, *lešně*, *lušně*, *lučňa*, *lišnisko*, *lušnisko*), *trakař* (*trakač*, *tragač*, *tratar*) (oba z něm.). Pouze sporadicky dochází k tomu, že se pro sledovanou reálii vyskytují na území českého národního jazyka pouze lexémy přejaté; tak je tomu např. u pojmenování

pro střední kováni na rozporce: v záp. úseku slez. nár. se užívá slova *kapice* (jde o přenesení výrazu přejatého z lat.), na zbývající části Slezska je pojmenování *šlufalšlifa* (z něm.), na sev. Opavsku byl ojedinelé zapsán výraz *halže* (z něm.) a na ostatním území je běžný ekvivalent *cuchta/cufta* (z něm.). Časté nejsou ani případy, kdy přejímky sice dosáhly celouzemního nebo téměř celouzemního rozšíření, např. *maštal* 'stáj', *kširy* 'koňský postroj', *akštuk / akštok* 'náprava', *grunt* 'velká hospodářská usedlost', nejde však o pojmenování jediná, vedle nich existují další ekvivalentní výrazy, ať již původu domácího nebo cizího.

3. Po desetiletí, ba staletí zůstávalo jádro názvů z okruhu zemědělské terminologie takřka beze změny. Jen v jednotlivostech docházelo buď k zániku nějakého výrazu, a to hlavně v souvislosti se zánikem pojmenovávané reálie (např. *poddaný, dráb, poklasný...*), nebo k sémantickému posunu, a tedy k přizpůsobení (adaptaci) novým reáliím, např. *nájemník*, dříve 'člověk najatý k nějaké činnosti za mzdu', dnes 'nájemce bytu', *pivnice* 'sklep, spížírna' x 'podnik čepující pivo'.

Poměrně omezené jsou i případy slov nových, ať už tvořených ze základů domácích nebo přejatých. Jako příklad lze uvést názvy pro krocana a krůtu, kteří v našich zemích zdomácněli od 16. století: *ťopan (ťopák) / ťopka, trusák / truska, puťák / puta, morák / morka; krocán / krůta*.

K podstatným změnám došlo až po 2. světové válce v souvislosti s kolektivizací, industrializací a s celkovou orientací na zemědělskou velkovýrobu.

Důsledky těchto závažných sociálních a výrobně technologických proměn se projeví výrazně:

1. v zániku nebo aspoň v zřetelném ústupu mnoha pojmenování;
2. ve vzniku výrazů (označení) nových.

Oba tyto procesy zasáhly hlavně oblast pojmenování zemědělských budov, pracovníků a nářadí. Neovlivněna zůstala v podstatě pojmenování dobytka, drůbeže a zemědělských plodin.

3.1. **Zanikly** už v podstatě např. názvy *podruh / hofer / komorník* 'podruh'; *chasa / čeled* 'osoby zaměstnané v zemědělství za mzdu, stravu a byt', *pantáta* 'hospodář', *panimáma* 'hospodyně', *hummo* 'mlát', *živnost* 'statek', *selka* 'žena sedláka, příslušnice selského stavu'. Zachovávají se v mluvě nejstarší generace, střední a mladší vrstvy uživatelů nářečí, kteří tyto názvy (a jim odpovídající „reálie“) nemají ve svém povědomí, jim už mnohdy ani nerozumějí. K postupnému zániku celé řady výrazů dochází v oblasti pojmenování zemědělského nářadí (podrobněji viz J. Balhar, 1982, 1994). Někdy se už příslušné termíny ani nepodařilo zachytit (např. na stř., již. a jv. Moravě a v záp. Slezsku názvy pro potykač 'železný kolík spojující plužní kolečka s pluhem'; ve stř. pruhu Moravy od Zábřezska po Břeclavsko pojmenování pro houžev u plužních koleček, na Hodonínsku, Mikulovsku a Břeclavsku označení pro rádlu na ohrnování brambor), někdy tyto termíny tvoří (namnoze pasivní) součást slovní zásoby nejstarší

generace (např. *snice*, *hderec* ‘ramena pluzních koleček’, *zhlavík*, *podklad* ‘zhlavík pluzních koleček’, *potykač*, *zapikač*, *svořeň* ‘potykač’, *podejma*, *podjízď* f. ‘podjízďka’, *zděř*, *výtočka* ‘železná výztuž otvoru ve vnitřku hlavy u kola venkovského vozu’ aj.). Dosti často bývaly v takových případech terminologické výrazy nahrazovány výrazy ne zcela terminologickými, specifikovanými pro pojmenování dané reálie (např. *niž*, *ostří* ‘radlice pluhu’, *svršek*, *deska* ‘součást předního vozu zvaná šárka’, případně označeními popisnými (např. *kosa s obloukem*, *vějící lopata*).

3.1.1. Některé názvy, hlavně pracovníků v zemědělství, se sice dochovaly, ale v přeneseném a většinou pejorativním významu: *pacholek*, *děvka*, *nádeník*, *čeládka*.

3.1.2. U střední a mladší generace mizejí alternativní výrazy, které nejsou shodné s výrazy spisovnými nebo aspoň se spisovnými slovními základy: *lička* (část jihočeských nářečí mezi Strakonícemi, Tábořem, Jindřichovým Hradcem a Českými Budějovicemi) x *kachna* (Čechy) / *kačena* (Morava a Slezsko); *kura* (Slezsko s přílehlou polovinou Valaška) x *slepice*.

Z obou předcházejících důvodů zanikají (ustupují) i pojmenování cizího původu, pokud nemají oporu ve spisovném lexiku: *hambálek* ‘hřad’, *koplín* ‘kurník’, *gazdina* ‘hospodyně’, *špejchar* ‘sýpka’ i ‘místnost, kam se ukládá zrnno’, *šnajdy*, *šorna* ‘radlice pluhu’, *akštok* ‘nápravník’, ale přežívá např. *pytel*, *maštal* aj.

3.1.3. Naproti tomu se poměrně dobře udržují, a to i v prostředí městském, lexikální moravismy: *půda* x *hůra*, *podlaha* x *strop*, *krocán* x *morák*, *vojtěška* x *lucerka*...

Stejně je tomu i v jiných tematických okruzích: *sundat* x *sdělat* (v realizaci *zdělat*), *sud* x *bečka*, *koště* x *pometlo/metla*, *povídat* x *vykládat*, *vesnice* x *dědina*, *polštář* x *zhlavec*.

3.2. Neologismy jsou dvojího druhu: (a) původu domácího, (b) původu cizího. Příčiny pro jejich šíření je třeba vidět hlavně v sociálně-ekonomických proměnách, jimiž zemědělská výroba v poválečném období prošla. Do nářeční slovní zásoby se dostávají většinou prostřednictvím spisovného jazyka, popřípadě profesní mluvy.

3.2.1. Neologismy domácího původu vznikají jednak derivací, jednak tzv. univerbizací. Derivované jsou např. *teletník*, *vepřín*, *drůbežárna* / *slepičárna* / *kuřín*, *kravín*, *skupinárka*, *rostlinář*, *živočichář*, *konírna* (ve staré češtině se užívalo názvu *konicě*, ovšem vedle přejatého *maštal*), ale také třeba *záhumenek* nebo *postroj*. Ujaly se i názvy prostředků na *-ivo*: *krmivo*, *osivo*, *stelivo*, *hnojivo*. Za univerbizace by bylo možno pokládat názvy typu *kopovňák*, *seňák* ‘žebřinový vůz’ aj. Zvláštní případy představují přenesená užití starých názvů, např. *hon*.

3.2.2. Poměrně mnoho nových slov v oblasti dnešní zemědělské terminologie je původu cizího, např. *kombajn*, *traktor*, *kombajnér*, *kombajnist*, *agronom*, *inseminátor*, *sílo*, *mechanizátor*... Patřilo by sem i označení *kolchoz*, *zootechnik*.

K PŮVODU POJMENOVÁNÍ Z TEMATICKÉHO OKRUHU
ZEMĚDĚLSKÉ TERMINOLOGIE

3.3. Po listopadové revoluci však mnohé z těchto neologismů, spjatých s kolektivizací zemědělství, rychle v souvislosti s privatizací z oblasti zemědělského názvosloví mizejí. V některých sémantických oblastech – zvláště u pojmenování pracovníků, technologií a nástrojů – lze očekávat nový rozvoj.

LITERATURA

- BALHAR, J.: Zanikající složky nářeční slovní zásoby. SPFFBU, A 30, 1982, s. 143–147.
 BALHAR, J.: Vývoj nářeční slovní zásoby, zvláště zemědělské terminologie. NŘ 77, 1994, s. 246–251.
 ČIŽMÁROVÁ, L.: Pojmenování kura domácího v českých dialektech ve srovnání se spisovnou češtinou a ostatními západoslovanskými jazyky. SPFFBU, A 42, 1994, s. 69–74.
 KLOFEROVÁ, S.: O názvech německého původu v české nářeční zemědělské terminologii. NŘ 77, 1994, s. 179–185.

ON THE ORIGIN OF NAMES FROM THE THEMATIC SPHERE OF AGRICULTURAL TERMINOLOGY

The core of lexis from the sphere of agricultural terminology is old, of home, i. e. of Slavonic origin (e. g. *statek, dvůr, selka, chasa, kráva, koza, jetel, žito, orat, sekat, síť, cep, srp, kosa*). Compared to other thematic spheres in the agricultural terminology there are to a higher extent loan-words, especially from the German language or loan-words taken over through the German language (e. g. *rumpál, trakař, maštal, špejchar, grunt, erteple, grumbír, kartofel*). The majority of these loan-words can be found in the peripheral border territories or in the neighbourhood of German enclaves. The core of the names from the sphere of agricultural terminology has remained practically unchanged for tens of years. Only in individual cases have some expressions either ceased to exist or have undergone certain semantic shifts in meaning. More substantial changes in lexis in the sphere of agricultural terminology have occurred with the collectivization of agriculture and industrialization since the Second World War.

